

DZIEDZICTWO KULTUROWE HISTORYCZNEJ WARMII

THE CULTURAL HERITAGE OF THE HISTORICAL WARMIA REGION

■ Krajobraz historycznej Warmii zdecydowanie różni się od krajobrazów pozostałych regionów w kraju. Na jego odmiennosc wpływają przede wszystkim: ukształtowanie terenu, uwarunkowania siedliskowe, klimatyczne, elementy przyrody ożywionej i nieożywionej. Szczególnie znacznie miały również losy historyczne i związany z tym: sposób gospodarowania gruntami, układ osiedli wiejskich, formy zabudowy i regionalny jej charakter, architektura użytkowa i sakralna, formy zieleni.

Program badań

Poniżej przedstawiono analizę obiektów i obszarów mających szczególne znaczenie kulturowe, a występujących w granicach 50 badanych miejscowości na terenie Warmii, a w obecnym podziale administracyjnym w granicach gminy Biskupiec. Gmina, położona administracyjnie w powiecie olsztyńskim, a w ujęciu fizjograficznym na granicy dwóch mezo-regionów – Pojezierza Olsztyńskiego i Mrągowskiego, jest reprezentatywna pod względem przyrodniczym, kulturowym, funkcjonalnym, ekonomicznym i społecznym dla pozostałych. Działania w dziedzinie wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich oraz kształtowania krajobrazu są określone przez uwarunkowania wewnętrzne, ale mają również powiązania – lokalne i regionalne. Dotyczy to także opracowań ujmujących diagnozę, analizę i ocenę stanu krajobrazu. Dlatego też podczas badań uwzględniono specyfikę poszczególnych wsi, nawiązując jednocześnie do uwarunkowań lokalnych oraz ponadlokalnych.

Wyniki badań

Inwentaryzacja terenowa pozwoliła na dokonanie analiz związanych z występowaniem elementów kulturowych w krajobrazie rolniczym. Opracowanie ograniczono do 50 miejscowości. Pochodzenie wsi ma związek z dwoma okresami lokacyjnymi. Wiele z nich otrzymało akty w II poł. XIV w., była to tzw. „kolonizacja niemiecka”, z kolei w XVI w. „kolonizacja mazurska”. Przykładami pierwszej są wsie – Biesowo, Biesówko, Czerwonka, Łabuchy, Wólka Wielka, Najdymowo, Rzeck, Stryjewo, Wygój, Wilimy, Zarębiec; drugiej – Bredynki, Rasząg, Bukowa Góra, Rudziska, Stanclowo².

Wśród analizowanych miejscowości można wyróżnić zróżnicowane typy wiejskiej sieci osadniczej, najczęstszym jest ulicówka. Tak lokowana osada posiadała drogę główną, przy której po obu stronach znajdowały się zabudowania. Była ona najczęściej zakładana w dolinach, wzdłuż cieku wodnego. Wieś samotniczą reprezentuje 14 miejscowości. Kolejnymi typami są: wielodrożnica oraz widlica. Wielodrożnica powstawała najczęściej z przekształcenia owalnicy lub ulicówki. Taki układ charakteryzuje sieć dróg tworzących łańcuch. Widlica natomiast, składa się z jednej drogi głównej, na końcu której znajduje się rozwidlenie.

Na badanym obszarze występuje również owalnica, czyli wieś posiadająca dwie drogi okalające plac w centrum wsi, gdzie zlokalizowana jest dominata np. kościół; natomiast na

zewnątrz dróg, występuje zabudowa zwarta. Pozostałe mają układ folwarczny lub są przysiółkami, czyli pojedynczymi lub skupionymi luźno, najczęściej po kilka, gospodarstwami, rozmieszczonymi wokół wsi. Wiele z miejscowości zostało przekształconych, a odczytanie ich układu jest trudne, dlatego też podczas badań uwzględniono te zmiany.

Wyróżniono typy zabudowy takie, jak: zagrodowa, jednorodzinna, wielorodzinna, kolonijna, letniskowa, przemysłowa, gospodarcza, towarzysząca. Najczęściej występuje zabudowa zagrodowa, w której możliwe jest odczytanie charakterystycznego układu obiektów, znajdujących się w obrębie działki. Dominującą rolę pełni budynek mieszkalny oraz gospodarcze, te ostatnie w różnej liczbie. Kształty i rozmiary działki są zróżnicowane, jednak najczęściej posiadają podstawy: kwadratu, prostokąta i wielokąta.

W niektórych wsiach zauważono powtarzający się schemat sytuowania budynków (Wilimy, Najdymowo, Biesowo, Rzeck, Bredynki, Węgój), przy czym zazwyczaj występuje podwórze gospodarcze, sad, warzywniak, miejscami przedogródek. Z większości zagród widoczne jest otwarcie na pola, łąki i pastwiska. We wszystkich wsiach wzniesiono budynki o niewielkiej powierzchni i prostej formie, z dwuspadowym, symetrycznym dachem (45°). Obiekty mieszkalne użytkowane są najczęściej przez jedną rodzinę, zaś wielorodzinne pojawiają się w miejscowościach popegerowskich, najczęściej jako bloki, m.in. w Droszewie, Kojtrynach, Mojtynach, Lipowie, Stryjowie. Także tam, gdzie zlokalizowane są większe zakłady, np. przy cegielni w Rukławkach, lub w pobliżu stacji kolejowych, jak węzeł komunikacyjny w Czerwonce.

Kolejnym najczęściej występującym typem jest zabudowa kolonijna, charakterystyczna dla całego regionu Warmii. Na terenach atrakcyjnych turystycznie, np. w pobliżu jezior, pojawia się zabudowa letniskowa (w okolicach Wilim, Węgoja, Rukławek, Stryjewa, Stanclewa, Raszaga, Biesowa, Biesówka, Kamionki). W miejscowościach, w których odbywa się produkcja przemysłowa oraz rolna, a także występują zakłady usługowe, przemysłowe – zlokalizowano obiekty wytwórcze, gospodarcze i towarzyszące – również obiekty użyteczności publicznej.

W 15 wsiach występują zespoły obiektów, w większości zabawkowe lub o szczególnej wartości, które obecnie spełniają różnorodne funkcje, często odmienne od pierwotnie wyznaczonych. Wśród nich znajduje się 12 zespołów dworsko-parkowych, folwarcznych lub ich pozostałości. W tym 6 zespołów posiada budynek dworu, jak i obszar parku. Są to obiekty w: Dąbrówce Kobułckiej, Kojtrynach, Nasach, Droszewie, Najdymowie, Mojtynach. W 7 miejscowościach – Kobyłty, Rasząg, Sadowo, Lipowo, Zabrodzie Dworzec, Adamowo, Kramarka – zlokalizowane są obiekty folwarczne, miejscami połączone z dworem lub parkiem.

Wśród innych wyróżnić można zespoły obiektów należących do kolei (zabudowa mieszkalna, gospodarcza i techniczna w Czerwonce) oraz obiekty byłej cegielni w Parlezie Wielkiej –

razem z budynkiem zarządcy. Niektóre wpisane są do rejestru zabytków, np. zespoły dworsko-parkowe lub oddzielnie jako dwory, parki w Droszewie, Borkach Wielkich, Dąbrówce Kobiuńskiej, Kobiułtach, Mojtynach, Najdymowie, Kojtrynach, Raszągu, Nasach, Sadowie, Zabrodziu Dworcem, Parlezie Wielkiej – ostatnio zgłoszony do wypisu z rejestru.

Inwentaryzacja wykazała, że stan zespołów jest w większości niezadowalający. Część z nich ulega postępującej dewastacji, najczęściej w związku z brakiem niezbędnych działań naprawczych. Sytuacja dotyczy: dworów, folwarków, złego stanu dendroflory, zacierania się stylowego układu historycznego w parkach. Przyczyny powyższego należy upatrywać m.in. w zmianie własności obiektów po II Wojnie Światowej. W większości były one wówczas podzielone i oddane w użytkowanie pracownikom PGR-ów, zostały więc pozbawione właściciela, który prawidłowo zarządzałby obiektem.

W gminie Biskupiec występują stanowiska archeologiczne z różnych okresów, pozostałości dawnego osadnictwa pruskiego, m.in. kurhany, grodziska, cmentarzyska. Rozpoznanie ich w krajobrazie było trudne; do najbardziej znaczących zaliczono kurhany, grodziska, w tym wpisane do rejestru zabytków, w okolicach Biesówka, Czerwonki, Najdymowa, Stanclewa oraz niewpisane, w okolicach Biesówka, Kamionki, Pierwoju, Mojtyn, Parlezy Małej, Rasząga, Wilim. Na podstawie danych źródłowych,³ podano lokalizację stanowisk archeologicznych, które zostały odkryte w pobliżu Borek Wielkich, Botowa, Dymra, Łąki Dymerskiej, Rudzisk, Zabrodzia.

W większości analizowanych miejscowości zinwentaryzowano zabytki, wpisane do rejestru lub posiadające wyjątkowe wartości. Do pierwszej z nich zaliczono obiekty mieszkalne, usługowe, użyteczności publicznej, gospodarcze, techniczne. Drugą grupę stanowią zabytki architektury sakralnej, m.in. kościoły, kaplice, kapliczki, cmentarze, krzyże przydrożne, pojedyncze groby i zbiorowe mogiły. Analizie, a także późniejszej waloryzacji, podlegały wszystkie badane obiekty w miejscowościach. W niektórych z nich, występują one licznie i prezentują szczególną wartość historyczną, zaś w innych, zwłaszcza mniejszych, są to najczęściej pojedyncze i mniej znaczące elementy.

Wśród zabytkowej zabudowy mieszkalnej, najczęściej zagrodowej, przeważają budynki murowane z końca XIX i początku XX w., z czerwonej cegły, często o konstrukcji szkieletowej, kryte czerwoną dachówką ceramiczną oraz posiadające oryginalny detal np. stolarkę okienną lub drzwiową. Dużą wartość przedstawiają budynki gospodarcze, zbudowane także z czerwonej cegły, kamienia, połączone z drewnem i pokryte czerwoną dachówką. W niektórych wsiach wyróżniono budynki wielorodzinne, kamienice z pocz. XX w. o ciekawej fasadzie, np. w Biesowie, Czerwonce, Stanclewie, Zabrodziu. Bardzo rzadko występuje zabudowa drewniana. Są to pojedyncze chaty warmińskie, najczęściej w złym stanie technicznym, m.in. w Bredynkach, Stanclewie, Stryjewie, Węgoju, Rzecku, Labuszewie.

Osobną grupę stanowią dawne budynki szkół, których zidentyfikowano 16, częściowo pełniące nadal swoją funkcję. Niektóre są użytkowane jako mieszkania. Szczególną wartość historyczną przedstawia np. dawna szkoła polska w Stanclewie, która jako jedyna w dawnym powiecie reszelskim była czynna do 1939 r. oraz zapisała się w walce o polskość.

Duże znaczenie miały obiekty użytkowe i użyteczności publicznej, gospodarcze, techniczne. Zinwentaryzowano liczne młyny, kuźnie, spichlerze, oberże, karczmy oraz budynki techniczne, przemysłowe, służące infrastrukturze – wieże ciśnień,

mosty, nasypy kolejowe, dworce, wiadukty, cegielnie, kominy, nastawnie, brukowane drogi.

Wśród grupy drugiej, czyli zabytków sakralnych, wyróżniono kościoły rzymsko-katolickie, ewangelicko-augsburskie, w liczbie 7, 5 kaplic filialnych, 63 murowane kapliczki przydrożne i przyzagrodowe – najczęściej neogotyckie, pochodzące z końca XIX i początku XX w., 23 drewniane i żeliwne krzyże przydrożne, 10 cmentarzy, 6 mogił zbiorowych oraz pojedynczych grobów, 3 pomniki i tablice upamiętniające poległych, najczęściej w czasie I Wojny Światowej.

Podsumowanie

W gminie Biskupiec stwierdzono występowanie obiektów kulturowych o wysokich wartościach. Badania umożliwiły syntetyczne przedstawienie i ocenę potencjału kulturowo-krajobrazowego. Wyjątkowe uwarunkowania historyczne, obszaru leżącego w granicach województwa warmińsko-mazurskiego, powiatu olsztyńskiego (w ujęciu administracyjnym), dwóch jednostek – Pojezierza Olsztyńskiego i Pojezierza Mrągowskiego (w ujęciu fizjograficznym), Warmii (w ujęciu historycznym) – wskazują na wartości wynikające z wielowiekowego kształtowania się krajobrazu, a także są wyrazem dziedzictwa regionalnego.

Szczególna ochrona pojedynczych obiektów i obszarów winna być kompatybilna z ochroną kompleksową krajobrazu. Krajobraz kulturowy wyznaczają układy osiedli wiejskich, typy zabudowy, budynki mieszkalne i gospodarcze, zespoły dworsko-parkowe, obiekty użyteczności publicznej i sakralne – mające ciągłość historyczną. Wśród nich występują również obiekty uznane za zabytki kultury, wobec których zastosowano stosowne przepisy prawne w celu ich zabezpieczenia. Ochrona winna jednak dotyczyć nie tylko terenów uznanych za wyjątkowo cenne przyrodniczo i kulturowo, ale wszystkich elementów krajobrazu powiązanych wzajemnie i wielokierunkowo.

Streszczenie: W artykule zaprezentowano dziedzictwo kulturowe historycznej Warmii. Krajobraz tego regionu jest odmienny od krajobrazu innych regionów Polski. Różnicę widać w ukształtowaniu terenu, klimacie, elementach krajobrazu, historycznych i regionalnych obiektach i obszarach, architekturze wiejskiej, typowej zabudowie, obiektach sakralnych i terenach zielonych. Celem badań jest analiza i ocena obiektów i obszarów o specjalnej wartości kulturowej w 50 wsiach regionu.

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, Warmia, krajobraz rolniczy, krajobraz wsi, budownictwo regionalne.

Abstract: *The paper presents cultural heritage of the historical Warmia region. The landscape of this region is different from landscape in other regions in Poland. This difference can be seen in the lie of the land, climate, natural elements, objects and areas, historical and regional, rural architecture, typical houses, religious objects, greenery areas. The goal of research is to provide an analysis and evaluation of objects and areas of special cultural values in 50 Warmian villages.*

Key words: *cultural heritage, the Warmia Region, agricultural landscape, rural landscape, regional houses.*

¹ Katedra Architektury Krajobrazu i Agroturystyki, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

² Jaszczak A., *Aktualny stan oraz kierunki przekształceń krajobrazu rolniczego na przykładzie gminy Biskupiec*, rozprawa doktorska, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Wydział Kształtowania Środowiska i Rolnictwa, Katedra Architektury Krajobrazu i Agroturystyki, Olsztyn 2005.

³ *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Biskupiec*. Część C – Studium 2001.